

Kritičko mišljenje – šta je to? konceptualizacija i relevantni pojmovi

DRAGICA PAVLOVIĆ-BABIĆ
ZORA KRNJAIĆ

Institut za psihologiju, Beograd

RADMILA GOŠOVIĆ

XIII beogradska gimnazija, Beograd

U okviru pojmovne konceptualizacije usvojena je definicija koja određuje kritičko mišljenje kao osveščeno evaluativno mišljenje osetljivo na kontekst. Kritička misao podrazumeva na kriterijumima zasnovanu procenu nekog misaonog procesa ili produkta, pri čemu su kriterijumi ne samo nužno logički zasnovani već i kontekstualno osetljivi. Svest o sopstvenom kognitivnom funkcionisanju, kao i sposobnost prepoznavanja i razumevanja sopstvenih i tuđih emocija nužni su preduslovi efikasnosti kritičke evaluacije.

Mnogi autori izjednačavaju neformalnu logiku sa kritičkim mišljenjem jer se ona bavi rezonovanjem koje je zavisno od konteksta. Kritičko mišljenje jedan je od oblika mišljenja višeg reda i kao takvo ima sledeća svojstva: apstraktno je i kompleksno, nije nužno algoritmičko, voljno je i disciplinovano.

Ključne reči: kritičko mišljenje, evaluacija, kontekst, metakognicija, neformalna logika, mišljenje višeg reda.

U Institutu za psihologiju i grupi MOST u toku je rad na razvijanju i realizaciji programa za razvijanje kritičkog mišljenja namenjenog srednjoškolicima. Poslednjih dvadesetak godina kritičko mišljenje u zemljama Zapada ušlo je u žižu interesovanja, a programi za njegovo razvijanje u punoj su ekspanziji. Ipak, autorska grupa¹ koja radi na ovom projektu u Beogradu nije se odlučila za preuzimanje

---

¹ Koordinator projekta "Kultura kritičkog mišljenja" je Dijana Plut, a članice autorskog tima: Radmila Gošović, Slobodanka Janković-Antić, Zora Krnjaić, Dušanka Lazarević, Dragica Pavlović-Babić, Danijela Petrović, Jelena Pešić-Matijević i Ivana Stepanović.

gotovih programa, već za razvijanje sopstvenog, imajući u vidu specifičan aktuelni obrazovni i društveni trenutak. Procenili smo da vreme u kojem živimo stvara preku potrebu da se kod mladih ljudi ojača autonomnost mišljenja, kritička evaluacija i stav preispitivanja umesto automatskog, nekritičkog usvajanja i preuzimanja gotovih znanja, "informacija", stavova i uverenja.

Ulazak u ovakav poduhvat podrazumevao je, kao prvi korak, konceptualnu razradu samog pojma kritičkog mišljenja i određivanje njegovog mesta u mreži srodnih i relevantnih pojmova. Definisanje i "umrežavanje" kritičkog mišljenja osnovne su teme kojima se bavimo u ovom tekstu.

Šta je kritičko mišljenje?

Ako odgovor na ovo pitanje potražimo u literaturi, može nas zbuniti veliki broj definicija koje su u opticaju. Nije preterano reći da ih ima onoliko koliko i autora koji se bave kritičkim mišljenjem, ili bar onoliko koliko i programa dizajniranih da podstiču kritičko mišljenje. Ilustracije radi, napravile smo izbor definicija koje se često sreću u literaturi i smatraju se uticajnim.

- Kritičko mišljenje je veština davanja racionalnih argumenata za nečije ponašanje ili slaganje sa određenim uverenjem. Ono takođe uključuje i dispozicione elemente: spremnost na postavljanje pitanja i produkciju pretpostavki. (Chapman, 1989, prema: Hamers & Overtoom, 1997).
- Kritičko mišljenje je kognitivno – afektivna aktivnost koja uključuje selekcionisanu kombinaciju veština i strategija koje pomažu pojedincu da obradi različite informacije u skladu sa logičkim pravilima, da se distancira od sopstvenih ubeđenja i predrasuda i da stigne do dobro zasnovanih i logičkih zaključaka, pojmova i izbora (Matsagouras, 1992, prema: Hamers & Overtoom, 1997).
- Kritičko mišljenje je razumno, refleksivno mišljenje koje je fokusirano na odlučivanje o tome u šta da se veruje i šta da se čini (Ennis, 1987).
- Kritičko mišljenje čine mentalni procesi, strategije i predstavljanja koje ljudi koriste da reše probleme, donesu odluke i nauče nove pojmove (Sternberg, 1985).
- Kritičko mišljenje je mišljenje koje olakšava prosuđivanje jer je zasnovano na kriterijumima, samokorigujuće je i osetljivo na kontekst (Lipman, 1991).
- Kritičko mišljenje je vrednovanje zaključaka putem logičkog i sistematičnog istraživanja problema, dokaza i rešenja. (Woolfolk, 1998).

- Kritičko mišljenje je mišljenje o mišljenju i evaluacija našeg mišljenja, osećanja i ponašanja koja nam omogućuje da ih pojasnimo i unapredimo (Huffman et al, 1994).
- Kritičko mišljenje je kognitivna strategija neprekidnog proveravanja i testiranja mogućih rešenja. (Drever, 1979)

Ko može da se snađe u ovoj šumi kondenzovanih, a relevantnih informacija? Pokušajte vi. Budite kritički mislilac – uključite sva svoja zdravorazumska i intuitivna znanja o kritičkom mišljenju. Pažljivo pročitajte našu listu definicija, oslonite se na svoje sposobnosti analoškog zaključivanja, pronadite sličnosti i razlike u određenjima različitih autora, svedite sadržinski iste ili slične kategorije na zajedničku formulaciju, apstrahujte nebitno ...

Kakav je rezultat vašeg kritičkog istraživanja? Precizno određenje ili još veća konfuzija? Evo do kakvog smo rezultate mi došle.

Sve definicije u sadržinskom smislu svodive su na tri dimenzije:

- 1) *Struktura kritičkog mišljenja* – kritičko mišljenje najčešće se određuje navođenjem sposobnosti i veština različitog nivoa opštosti koje autori smatraju konstitutivnim elementima kritičkog mišljenja. S obzirom da je ovaj pojam kompleksan, i lista mogućih konstituenata je dugačka. Neretko, iz praktičnih razloga, autori stavljaju akcenat na jednu ili manji broj konstitutivnih sposobnosti, jer su i u svojim programima naglašavali samo neke od svih mogućih. I u našem programu razlikovanje na dimenziji bitno – nebitno favorizovano je u odnosu na ostale sposobnosti.
- 2) *Područja primene* – navođenje područja u kojima je primena kritičkog mišljenja nužna ili bar poželjna sledeća je strategija kojoj autori pribegavaju pri definisanju ovog pojma. Najčešće navođena područja primene su obrada informacija, argumentovanje, rešavanje problema, donošenje odluka, usvajanje i konstrukcija znanja.
- 3) *Definišuće karakteristike* – među karakteristikama mišljenja koje se vide kao specifične za kritičko mišljenje navode se nužna logička zasnovanost (to je mišljenje koje sledi pravila formalne logike), osetljivost na kontekst, kao i metakognitivni uvid u tok i rezultate mišljenja.

Još jedan zaključak nametnuo nam se posle analize postojećih definicija. Naime, iza terminološkog šarenila različitih definicija stoji čvrsta sadržinska koherentnost. Razlike postoje samo u izboru termina, njihovoj opštosti ili izboru sadržaja pojma (pojmov) koji se stavlja u prvi plan. U tom smislu, svaka od po-

stojećih definicija upotrebljiva je i prihvatljiva. To nas, međutim, ne oslobađa odgovornosti da ponudimo našu definiciju kritičkog mišljenja:

Kritičko mišljenje je osveščeno evaluativno mišljenje osetljivo na kontekst.

Da pojasnimo zašto baš ove karakteristike smatramo definišućim (nužnim i određujućim) karakteristikama kritičkog mišljenja.

Evaluativnost kritičkog mišljenja – Suštinska je karakteristika kritičke misli da ona procenjuje, vrednuje misaone procese i produkte i to prema definisanim kriterijumima koji su logički zasnovani i određeni kontekstom. Kod "običnog" mišljenja akcenat je na stvaranju misaonih produkata prema pravilima logičkog rezonovanja, za kreativno mišljenje karakteristična je plodna i raznovrsna produkcija ideja (divergencija), dok je kod kritičkog mišljenja akcenat na evaluaciji misaonih procesa i produkata, svojih i tuđih.

Kontekstualnost kritičkog mišljenja – Kada kritički mislilac procenjuje da li je i koliko je nešto bitno, on to uvek radi u odnosu na zadati kontekst. On postavlja sebi pitanja: za šta i za koga je to bitno, pod kojim uslovima, u kojim vremenskim okvirima. Celokupno naše znanje osmišljeno je kontekstom u kojem se formira. Čak i odgovori na takva pitanja kao što je provera istinitosti podataka, iskaza, sudova, stavova ili informacija zavise od konteksta. Objektivni naučni dokaz i primena čvrstih pravila formalne logike još uvek nisu dovoljni uslovi za istinitost. Potrebno je da se izvrši i evaluacija u kontekstu, tj. da se neko novo saznanje uklopi u sistem postojećih pozitivnih znanja, uverenja i stavova. Sociologija poznaje i pravi razliku između *naučno* prihvatljive istine i *socijalno-psihološki* prihvatljive istine (Šušnjić, 1989). Istorijsko iskustvo, ali i naš svakodnevni život puni su primera da uspevaju samo ona "znanja" koja se uspešno povezuju sa potrebama, iskustvima i interesima društvenih grupa, posebno dominantnih. Neka nam baš Aristotel, čovek koji je ustanovio logiku kao sistem čvrstih pravila rasuđivanja i koji je "voleo istinu više nego Platona", bude primer kojim ćemo ilustrovati moć koju kontekst ima nad našim saznanjima. Mi danas *znamo* i *uvereni smo* da su i rob i njegov gospodar ljudi. Veliki Aristotel *znao je* i *bio uveren* da rob nije čovek, već životinja koja govori, jer je u njegovom vremenu to bila opšteprihvaćena *istina* (Šušnjić, 1989).

Postoje različite vrste konteksta, možemo da razlikujemo bar četiri bitna za kritičko mišljenje:

- a) *Individualni ili intra-psihički kontekst* čine sve naše dispozicije, ali i kompetencije koje smo stekli (znanja svih nivoa), kao i dinamičke karakteristike (motivacija – šta nas interesuje, šta i koliko hoćemo da postignemo, saznamo, ostvarimo...).

- b) *Socijalni ili inter-personalni kontekst* čine svakodnevne socijalne situacije u kojima stičemo iskustva u rešavanju svakodnevnih problema – učimo strategije rešavanja problema kao i to koji su odgovori (rešenja, odluke) tačni, mogući ili prihvatljivi, učimo se socijalnim ulogama, položajima i odnosima koji predstavljaju model razumevanja međuljudskih odnosa i socijalnog delovanja pojedinca.
- c) *Domenom ili oblašću određen kontekst* odnosi se na kontekst određenog školskog predmeta ili naučne oblasti. Naročito je značajan kada je reč o razvijanju i podsticanju kritičkog mišljenja u redovnoj nastavi. Proces konstrukcije znanja u određenoj oblasti najtešnje je povezan sa razvojem mišljenja u toj oblasti.
- d) *Kulturni kontekst* iz kojeg usvajamo najmoćnija sredstva u tumačenju sveta koji nas okružuje – vrednosni sistem, socijalne stavove različitih sadržaja, tradiciju, rituale, navike, predrasude, stereotipe ... Svako novo životno iskustvo dekodiramo u skladu sa onim što smo usvojili iz kulturnog konteksta kojem pripadamo.

Metakognitivnost – Metakognicija je saznanje o saznanju (kognicija o kogniciji) odnosno poznavanje sopstvenih kognitivnih procesa i stanja kao što su: pamćenje, pažnja, znanje, zaključivanje.

U svakodnevnim situacijama metakognitivna iskustva imamo kada pokušavamo da "uhvatimo" kako nešto pamtimo, kada planiramo svoje aktivnosti ili pojedine korake u rešavanju problema, kada pratimo kako mislimo, kada procenjujemo koliko smo dobro nešto uradili, da li smo stvarno shvatili to što upravo čitamo i sl.

Srž metakognicije čini svest o sopstvenom kognitivnom funkcionisanju, pa i o kogniciji uopšte, o njenim dometima i ograničenjima (detaljnije Kovač-Cerović, 1998). Osvešćenost nam omogućava da voljno kontrolišemo svoje kognitivne procese, te da upravljamo njima.

Takozvana *metakognitivna iskustva*, koja su posebno značajna za razumevanje fenomena metakognicije, odnose se na subjektivne doživljaje ili kognitivne emocije kao što su: osećanje da znam, sumnja, strepnja, kolebanje, stepen uverenosti u ispravnost neke odluke ili izbora, zadovoljstvo pa čak i fascinacija kada obavimo neki posao ili uspešno rešimo problem koji nam je važan. Upravo su čuđenje, radoznalost, preispitivanje i žar u toku učenja i rešavanja problema neki od pokazatelja da stvarno razmišljamo.

Područje metakognicija obuhvata i pojedine *metakognitivne strategije*. One mogu, možda najlakše, da se predstavljaju preko niza pojava koje prate proces rešavanja nekog problema. Metakognitivne strategije učestvuju u svim fazama rešavanja problema: u prepoznavanju i izdvajanju problema, u definisanju njegove prirode, u izboru koraka pri rešavanju problema, u izboru strategija i raspoređivanju resursa (napora, vremena i sl.), kao i u praćenju, nadgledanju samog toka

(funkcija metakognicije je "kontrolna") i konačno u fazi procene samog rešenja i donošenju odluke da se izabrano rešenje koriguje ili da se proces ponovo započne.

Zašto je metakognicija važna za kritičko mišljenje?

Svest o toku misaonog procesa, o teškoćama, mogućim greškama, ali i o snazi misli i njenim mogućim dometima, bitna je za kritičko promišljanje bilo kog problema, zadatka, pojave ili donošenje odluke. Kritičko mišljenje najbolje "uspeva" u okruženju koje pred dete postavlja zahteve da donosi različite odluke, ali i da vrednuje te odluke, procenjuje njihovu adekvatnost, dalekosežnost, upotrebljivost, granice primene i sl.

Obezbeđivanje ovakvih uslova veoma je težak i ozbiljan zadatak za nastavnike. Ali to je zadatak oko kojeg se valja potruditi u nastavi, jer su zahtevi koji dolaze iz sredine, podsticaji koji su ugrađeni u obrazovne sadržaje i zadatke, način na koji sam nastavnik prilazi intelektualnim zadacima, moćni modeli, koji oblikuju misao i samog učenika i postavljaju standarde uspešnosti kojih će se pridržavati u svom radu.

Kritičko mišljenje je mišljenje i ... šta još?

Do sada je uglavnom bilo reči o kognitivnim faktorima koji formiraju kritičko mišljenje ili su bazične pretpostavke za njegovo funkcionisanje. Kritičko mišljenje se, međutim, ne iscrpljuje samo u njima. Postoji i ona socijalno-emocionalno-motivaciona dimenzija, koja se ispoljava u nizu pojedinačnih sposobnosti, stavova, vrednosti i obrazaca ponašanja i koju je, kao i kognitivnu, moguće sistematski podsticati i razvijati.

Ovu dimenziju konstitutivnih elemenata kritičkog mišljenja moguće je razmatrati bar iz dva ugla. Prvo, moguće je posmatrati je kao jedan od plodova socijalizacije u najširem smislu te reči, kao efekat ukupnog životnog iskustva pojedinca. Na njeno uobličavanje deluje čitav niz socijalnih faktora, na primer: kultura koja u velikoj meri utiče na kritičko, kao i na svako mišljenje i suđenje; religija; nacija; država i državna rešenja za sisteme kojima pripada ili kroz koje prolazi svaki pojedinac, kao što su školski, pravni i vrednosni sistem; i, najzad, ovoj grupi pripadaju porodica i sve relevantne društvene grupe (na primer, vršnjačka) u kojima pojedinac stiče sva lična socijalno – afektivna iskustva. Lako je složiti se da je ovo lista najmoćnijih agenasa socijalizacije koji formatiraju sva individualna postignuća (npr. školska). Koliki je uticaj tih agenasa, ali i gde su granice tog uticaja najupečatljivije su ilustrovani nalazima izraelskog psihologa Ruvena Ferštajna (Feuerstein, 1980, prema: Fisher, 1990). On je pratio uspeh đaka koji su iz različitih primarnih kultura stigli u Izrael kao imigranti. Neki od njih su dosledno "podbacivali" u školi, drugi su se uklapali lako i brzo. Zašto? Ferštajn tvrdi da ove razlike u individualnom školskom postignuću ne potiču od razlika u kognitivnim potencijalima dece kao što bismo prvo pomislili, pa čak ni

od razlika u njihovom ličnom iskustvu. Reč je o tome da deca sa sobom u novu sredinu donose "intelektualna oruđa" koja su oblikovana u primarnoj kulturi. Ovde ćemo pomenuti samo neka od njih koja imaju očigledan značaj za uspešnost u učenju: strukturiranost mišljenja, strategije rešavanja problema, sposobnosti skladištenja i upotrebe informacija. Ova "intelektualna oruđa" sa različitim stepenom uspešnosti mogu se primeniti u drugačijim kulturnim kontekstima. Drugim rečima, moćni faktori u razvoju kognitivnih sposobnosti deteta su bogatstvo i koherentnost kulture u kojoj odrasta, nivo do kojeg je tu kulturu apsorbovalo kao i vrsta i fleksibilnost intelektualnih funkcija koje je iz kulture usvojilo. Deca koja odrastaju u kulturno bogatom okruženju postaju receptivnija i sposobnija da razumeju drugu kulturu (druge kulture) i njene zahteve. Oni su opremljeni "prenosivim kulturnim vrednostima" koje im omogućavaju da reorganizuju i strukturiraju svaku situaciju u kojoj se nađu.

Drugo, nekognitivne konstituente kritičkog mišljenja moguće je posmatrati i konkretnije, kao specifične faktore koji se ispoljavaju u situacijama kada angažujemo kritičko mišljenje. Ovde ćemo se baviti onim karakteristikama koje su merljive i, bar u nekoj meri, vaspitljive (dakle, koje je moguće operacionalno definisati preko pokazatelja, razviti instrumente za njihovo merenje i strategije za razvijanje i unapređivanje). Preglednosti radi, razvrstali smo ove faktore u nekoliko krupnijih kategorija, mada bi trebalo imati na umu da su često razlike među kategorijama sasvim uslovne i neprecizne.

Motivaciona dimenzija kritičkog mišljenja

Kada kažemo motivacija, mi, pre svega, mislimo na unutrašnju motivaciju kao primarnu potrebu za saznanjem i aktivan odnos, aktivno traganje za istinom, za odgovorima, za rešenjem problema. U osnovi unutrašnje motivacije leži radoznalost, a kognitivni psiholozi nas uveravaju da deca imaju prirodan smisao za istraživanje. Polazne pretpostavke su, dakle, idealne: za učenje je najvažnija radoznalost, a nje ima u izobilju. ALI! Razvoj radoznalosti je, kao i kod svih ljudskih predispozicija, određen konkretnim kontekstom – ranom socijalizacijom i školovanjem, i od njih zavisi da li će biljka zvana radoznalost procvetati ili prerano uvenuti. Oba su ishoda moguća, ali je ovaj drugi, na žalost, verovatniji. Nije slučajno da najbolje rezultate po razvoj sposobnosti za učenje i najviša individualna postignuća daju oni edukativni programi koji su visoko suportivni i koji se realizuju u individualizovanom okruženju. S druge strane, imamo i obilje podataka da "naša kultura vrši pritisak na decu da čute i slede instrukcije, a ne da postavljaju pitanja" (Eble, 1986: 42). Kada dete na perfektno pitanje "Zašto je trava zelena?" dobije energičan odgovor: "Nemoj da postavljaš glupa pitanja" sigurno je da će ono brzo naučiti da bude pasivno, da čeka da dobije gotove odgovore umesto da traga za njima, kao i da odrasli (roditelji, nastavnici, mediji, autoriteti različitih vrsta) bolje znaju. Zato se u školskim situacijama, ako je nekim nastavnicima do

toga stalo, primenjuju tehnike reanimiranja radoznalosti putem nagrada, pohvala, takmičenja, kazni, ili složenijim strategijama motivisanja koje podrazumevaju problematizovanje teme, aktivno traganje za rešenjem (rešenjima), dobro smišljene, usmerene instrukcije, suočavanje sa suprotnim gledištima, izbor materijala čiji sadržaj predstavlja "šok i iznenađenje za učenike čime se izaziva njihovo interesovanje" (Lipman, 1991: 57), povlačenje analogija sa učenikovim životnim iskustvom i temama koje su mu bliske, ...

Od ostalih važnih motiva, kao pokretačku snagu kritičkog mišljenja, vidimo motiv za postignućem, koji se određuje kao tendencija da se ulaže napor da bi se postiglo nešto što se smatra vrednim i čime se može istaći pred drugima. (MekKilend, prema Rot, 1989). Aktivni su i neki ego-motivi kao što su motivi za afirmacijom i samopoštovanjem koji se takođe uče u kulturi kojoj pripadamo, i to posebno u situacijama takmičenja. Kada govorimo o motivaciji, ne mislimo samo na unutrašnje i spoljašnje motive učenja već i na procese i mehanizme njihovog aktiviranja, usmeravanja i jačanja, kao i njihov efekat na rezultate učenja i povratno delovanje na samu motivaciju za učenjem.

S druge strane, jednom aktiviran proces kritičkog mišljenja i sam deluje motivišuće održavajući nivo aktiviteta i ne dopuštajući da se odustane od potrage za rešenjem. Pitanje je na koji način (ili na koje načine) sam proces kritičkog mišljenja motiviše mislioca. Umesto spekulisanja, ostavljamo ovo pitanje otvorenim do neke ozbiljnije empirijske provere.

Značaj emocija za razvoj kritičkog mišljenja

Među autorima koji se bave kritičkim mišljenjem postoji opšta saglasnost o uticaju emocija na kritičko mišljenje, kao i na kogniciju uopšte. Kritičko mišljenje ne isključuje emocionalnu stranu života, naprotiv. Ono se vezuje za probleme i situacije bliske svakodnevnici čije rešavanje (kritičko promišljanje) podrazumeva postojanje podsticaja i cilja. Drugim rečima, emocije su sastavni deo motivacije za učenje. Jedan deo izazova koje nude situacije kritičke evaluacije upravo i leži u prepoznavanju i razumevanju sopstvenih i tuđih emocija, kao i u testiranju sposobnosti da se predvide i kontrolišu uslovi pod kojima se javljaju i efekti do kojih dovode aktivirane emocije. Posebno je značajna precizna identifikacija onih emocija koje su iracionalne ili su deo predrasuda, nagađanja i ubeđenja.

Koje se emocionalne komponente najčešće navode kao značajne za kritičko promišljanje? Pre svega, *emocionalna kontrola i stabilnost* kao sposobnost emocionalnog reagovanja koje je primereno situaciji. Vitalni aspekt kontrole emocija učenje je kako da se identifikuju i prenose emocije (Šapiro, 1998). U porodici deca neposredno uče emocionalnu komunikaciju, ali to je učenje posredovano kulturom koja određuje i razvijenost emocionalnog rečnika i dopuštene načine emocionalnog izražavanja. Za kritičko mišljenje važna je i *intuitivnost*, koja se različito određuje, a mi je shvatamo kao "unutrašnju superlogiku" koja automatski aktivira potrebne misaone mehanizme i kapacitete, neku vrstu talenta ili prirodne

snalažljivosti u situacijama koje zahtevaju kritičku evaluaciju. *Specifične afektivne strategije* imaju cilj da ohrabre nezavisnost i samostalnost u mišljenju. Ove se strategije usvajaju učenjem po modelu. Naime, da bi se razvila intelektualna nezavisnost potrebno je da dete vidi odrasle osobe kako prosuđuju samostalno, da mu se ceo misaoni tok stavi na uvid. *Tolerancija na neizvesnost i dvosmislenost* posebno je zapostavljena u formalnom obrazovanju. Naime, od učenika obično se očekuje da zna jedan "tačan" odgovor, iako su mnoge teme kompleksne i slojevite, a rešenja manje ili više verovatna. U tom smislu, tolerancija na neizvesnost podrazumeva pristajanje na opciju da se problem ostavi otvoren, da ostane više mogućih rešenja.

Etički aspekt kritičkog mišljenja

Ovde se, naravno, ne misli na moralni kodeks u uobičajenom značenju reči, već pre na svest o postojanju druge osobe (drugih osoba) i na njeno uvažavanje. Drugim rečima, misli se na *decentraciju* i *empatiju* (sposobnost uživanja u emocionalno stanje druge osobe) kao uslove za odvijanje kritičkog mišljenja.

Fer um je termin koji se često sreće u literaturi o kritičkom mišljenju. Njega je uveo R. Paul (fair mindedness) da označi specifične sposobnosti koje čine etički aspekt kritičkog mišljenja. Misli fer karakteristika je po kojoj se kritički mislilac razlikuje od druge dve kategorije mislilaca, od nekritičkog mislioca kojeg je lako kontrolisati i manipulirati njim i sebičnog mislioca koji ima na umu samo uske egocentrične interese i koji manipuliše drugima.

Decentracija je nešto širi pojam od pojma fer uma, a podrazumeva sposobnost da se ista stvar sagleda iz različitih perspektiva, da se prepozna (razume, uvaži) tuđa tačka gledišta i, što je naročito važno, da se prepoznaju (kontrolišu, stave u zgradu, preispitaju) svi oni sudovi koji nemaju dovoljnu argumentaciju, kao što su predrasude, propaganda, nagađanja, ... bilo da su nečiji ili naši sopstveni.

Značaj stavova i vrednosti za kritičko mišljenje

U ovu kategoriju uključili smo one stavove i vrednosti koji su direktno vezani za situacije kritičke evaluacije, kao preuslovi i opšti okviri koji određuju kritičku procenu. Reč je, naravno, o saznajnim vrednostima i o mentalnom stavu, nivou pripremljenosti i otvorenosti u odnosu na problemsku situaciju.

Komponente tog kognitivnog stava su:

- radoznalost – nespecifična, koja nije usmerena ka nečem određenom već ka okolini u celini, a naročito ka svemu novom. Ona uključuje i određen nivo opšte emocionalne napetosti, sumnju, čuđenje, dakle, specifična osećanja vezana za potrebu da se nađe rešenje za problem. U osnovi unutrašnje, intrinzičke motivacije za učenje upravo leži radoznalost;

- istrajnost, upornost, pa i tvrdoglavost, (zašto da ne), ali svakako ne mentalna fiksiranost, već izdržljivost u traganju za rešenjima;
- inventivnost, mentalna elastičnost;
- spremnost na saradnju koja je neophodna u grupnom radu;
- spremnost (hrabrost) da se javno i glasno kaže svoj stav, da se argumentovano brani, da se argumentovano kritikuje kontra-stav;
- tolerisanje različitih mišljenja;
- otpornost na prerano donošenje zaključaka i rešenja;
- otvorenost uma – često čujemo savet da držimo oči otvorene. Isto je toliko važno da je i um otvoren tokom procesa kritičke evaluacije, jer to omogućava da se prepoznaju, prihvate i koriguju sopstvene greške, da se preispitaju sopstvene polazne pozicije i prihvate bolja rešenja, da se pošteno i objektivno razmotre i prihvate kritike, sugestije, kontra-argumenti ili bilo koji komentari koji dolaze od druge osobe (drugih osoba), jednom rečju, da se stalno drže u pripravnosti mehanizmi za proveravanje misaonog procesa i njegovih produkata.

Kritičko mišljenje u mreži mišljenja

Osnovna ideja ovog odeljka je da predstavimo mrežu pojmova relevantnih za kritičko mišljenje, kao i da odredimo poziciju kritičkog mišljenja prema ostalim elementima ove pojmovne mreže. Postoji čitav niz određenja i ponekad zbunjujuća lista pojmova i termina koji se koriste da se opišu načini na koje ljudi misle. U udžbenicima psihologije mišljenje se uglavnom određuje preko uviđanja odnosa i rešavanja problema različitog nivoa složenosti. U udžbenicima logike mišljenje se definiše navođenjem karakteristika njegovog ispoljavanja, navođenjem zakonitosti, pravilnosti i očekivanih odstupanja u misaonom procesu.

Logika, neformalna logika i kritičko mišljenje

Reč "logika" i "logično" koristimo veoma često. Kažemo npr. da je neko "logično zaključio", "logično postupio", da neko "logično razmišlja", da nešto "logično sledi" iz onoga što je prethodilo. Takođe kažemo da u nečemu "nema logike". Reči "logika" "logično", u navedenim primerima upotrebljene su da označe da su neki postupci, misli ili događaji smisljeno povezani, odnosno da su u nekom smislenom odnosu, poretku. Reč je o povezanosti, i poretku koji je razuman i razlozan pa bi svakome trebalo da bude razumljiv i shvatljiv. Da li je zaista svakome razumljiv i shvatljiv? Možemo li i kako da povećavamo našu "logičnost"?

Ne možemo sa sigurnošću da utvrdimo da li je porast logičke samosvesti koji je nastao zahvaljujući razvoju logike kao filozofske discipline unapredio tačnost procesa rasudjivanja ljudskog roda. Poznavanje logičkih pravila može nam sigurno pomoći da bolje rasuđujemo, ali da li to važi za sve vrste mišljenja?

U razvoju logike, za nas, je posebno relevantna distinkcija između formalne i neformalne logike. Ovu drugu mnogi autori izjednačavaju sa kritičkim mišljenjem.

Formalna logika ističe da, bez obzira o čemu da mislimo, mišljenje mora da poseduje vlastitu logičnost, smislenu povezanost, pravilnost i zakonitost. Upravo na tu logičnost mislimo kad kažemo da neko pravilno zaključuje, dosledno razmišlja, razložno i argumentovano misli, da su njegovi sudovi utemeljeni i obrazloženi.

Pri tome imamo na umu samo način ili oblik nečijeg razmišljanja, a ne i predmet, sadržaj o kojem se misli. Oblici mišljenja, kojima se bavi formalna logika su opšti zakoni i pravila, jer važe za mišljenje bez obzira na sadržaj (content free) i kontekst (context free).

"*Istinito mišljenje*" i "*valjano mišljenje*" nisu sinonimi. Neki valjani zaključci i dokazi nemaju trunku istine u sebi (vidi odeljak o logičkim greškama). Izraz "valjan zaključak" kaže samo da će, kada i ako su premise nekog zaključka uopšte istinite, konkluzija garantovano biti istinita. Valjan zaključak liči na jak, ali pontonski most: ako možete da obezbedite da su premise snažno ugrađene u istinu, možete da budete sigurni da će vas preneti do konkluzije koja je takode istinita. Ako pak, počete od lažnih premisa, ne može se reći gde će vas one odvesti.

Za razliku od formalne logike čiji su predmet content free i context free forme, *neformalna* logika se pak bavi stvarnim argumenima kakvi su oni u svakodnevnom životu. Ona se fokusira, umesto na primenu logičkih pravila, na analizu svakodnevnog rasuđivanja i rešavanja problema. Elementi formalne logike uvek su uključeni, ali u onom opsegu u kojem doprinose ovoj praktičnoj svrsi. *Neformalna* logika dakle, bavi se rezonovanjem koje je zavisno od konteksta i zato je često izjednačavaju sa kritičkim mišljenjem.

Kritičko mišljenje kao mišljenje višeg reda

Kritičko mišljenje jedan je od oblika mišljenja višeg reda. Ali šta podrazumevamo pod mišljenjem višeg reda? Kao bitne, distinktivne, karakteristike koje imaju svi viši oblici mišljenja, pa i kritičko mišljenje, izdvojili smo: apstraktnost, ne uvek nužnu algoritmičnost, kompleksnost, voljnost i disciplinovanost.

Apstraktnost mišljenja. Pod mišljenjem višeg reda često se podrazumevaju razvijeni oblici *logičkog mišljenja* odnosno uviđanje složenih odnosa. U psihologiji se viši oblici mišljenja često određuju i kao *formalno operacionalno mišljenje* koje se uspostavlja tek u adolescenciji, kako je to naročito razrađeno u Pijaževovoj teoriji. To je oblik mišljenja oslobođen od neposrednog situacionog konteksta, apstraktan. Zahvaljujući tom novom svojstvu adolescenti su u stanju: da izvode

"misaone eksperimente" (eksperimentalno mišljenje); da razmišljaju u formi "ako onda" (hipotetički-deduktivno mišljenje); da koriste kombinatoriku kao svojevršno intelektualno sredstvo (kombinatoričko mišljenje); i da razmišljaju u terminima verovatnoće (probabilističko mišljenje).

Ne-algoritmičnost viših oblika mišljenja. Neki autori, na primer Resnikova (Resnik, prema Arends, 1991), kao prvu distinktivnu karakteristiku mišljenja višeg reda navode upravo njegovu nealgoritmičnost. Ipak, čini nam se da za mišljenja višeg nivoa pre možemo reći da *nije nužno algoritmičko*. Ono može da bude *heurističko* na način kako ovaj pojam određuje Sternberg (Sternberg, 1996). To znači da putanja akcije ili rešavanja nekog problema nije uvek unapred potpuno određena. Štaviše, ovo mišljenje može da se koristi i prećicama ili čak intuicijom u dolaženju do nekog rešenja. Najbolji primer heurističke prirode mišljenja višeg reda je mišljenje eksperata koji mogu, na osnovu znanja i iskustva, brzo i tačno da uočavaju i rešavaju probleme iz svoje oblasti. Vladajući najdubljim znanjima iz određene oblasti eksperti gotovo automatski, preskačući pojedine faze, stižu do rešenja.

Kompleksnost viših oblika mišljenja. Mišljenje višeg nivoa teži da bude *kompleksno*. Ceo put, koji ovo mišljenje prolazi, nije "vidljiv" (u mentalnom smislu) sa bilo koje tačke gledišta. Otvorene su različite mogućnosti za istraživanje i razvoj misli, *neizvesno* je gde je pravi put i da li postoji samo jedan pravi put. To je mišljenje koje se oslanja na *višestruke kriterijume*, a ti kriterijumi ne moraju uvek da budu u skladu jedni sa drugima. Ponekad mogu da budu čak i direktno u suprotnosti jedni sa drugima. Mišljenje višeg nivoa često daje *višestruka rešenja* i sadrži *nijansirano* prosuđivanje i intepretaciju

Voljnost viših oblika mišljenja. Mišljenje višeg reda odlikuje ovladavanje sopstvenim procesima mišljenja, voljnost. Voljnost je posledica svesnog uvida u procese mišljenja. Svesni uvid znači da možemo istovremeno i misliti i pratiti tok mišljenja. Dug je put koji misao mora da pređe da bi bila moguća takva "odmaknutost" od sopstvenog misaonog rada. Ali ta distanca jedno je od najvažnijih postignuća razvoja i jedan od najvažnijih uslova kritičkog mišljenja.

Disciplinovanost viših oblika mišljenja. Iako su nepredvidivi, heuristični, kompleksni i kontekstualni, viši oblici mišljenja disciplinovane su i organizovane forme mišljenja. To svojstvo proizlazi iz svesnog uvida u procese mišljenja, iz voljne kontrole i sposobnosti da se preispitaju ne samo tokovi misli i njeni konačni produkti, već i početne pretpostavke, sami temelji mišljenja. U izvesnom smislu, viši oblici mišljenja su kombinacija kontrole i nepredvidivosti. Sam pojam kritičkog mišljenja paradigma je za takav spoj kontrolisanog i kompleksnog mišljenja. Ono što kontrolišemo početne su pretpostavke mišljenja, misaoni alat, strategije mišljenja, i upotreba različitih misaonih tehnika, ali i smisao konačnih produkata mišljenja. Ono što nije pod kontrolom to je ishod mišljenja i put kojim će rezonovanje da ide. Sam proces je avantura, i rezultat mišljenja nepredvidiv je, ali vrednovanje rezultata, njegova smislenost, implikacije, kontekstualni značaj, upotrebljivost, to je ponovo u vlasti mislioca, to je pod kontrolom.

Međutim, disciplinovanost kao karakteristika viših oblika mišljenja, pre svega kritičkog mišljenja, nije distinktivno svojstvo kreativnog mišljenja ili čak predstavlja njegovu suprotnost. Kritičko mišljenje odlikuje intelektualna disciplina, a kreativno mišljenje karakteriše sloboda i spontanost. Ipak, uz najčešće izdvajane aspekte kreativnog mišljenja (fluentnost, fleksibilnost i originalnost) Fišer na primer (Fisher, 1995), dodaje i elaboraciju koja predstavlja oblik usložnjavanja i razvijanja neke početne jednostavnije postavke. Posredstvom tog procesa ispituju se mogućnosti jednog pristupa, njegove skrivene snage i slabosti, i njegova heuristička vrednost.

Kritičko i kreativno mišljenje dva su komplementarna oblika mišljenja višeg reda, koja se međusobno dopunjuju i "sarađuju" u postavljanju i rešavanju različitih problema. Uloga i doprinos kreativnog mišljenja u procesu kritičkog mišljenja, ostvaruje se, pre svega, u potrazi za smislom toga što radimo (zašto uopšte radimo), u produkciji ideja, pronalaženju novih problema, formulisanju hipoteza i korišćenju uvida i inspiracije, dakle, u onome što uobičajeno nazivamo inspiracijom i kreativnim pristupom problemu. U samom procesu kao i u krajnjem produktu uključuju se i angažuju oba ova oblika mišljenja.

Na osnovu navedenih svojstava mišljenja višeg reda možemo zaključiti da je kritičko mišljenje vaspitljivo i disciplinovano mišljenje o nepredvidivim tokovima mišljenja u kontekstu.

Reference

- Arends, R. (1991): *Learning to Teach*. McGraw-Hill, Inc. NY
- Drever, J. (1979): *The Penguin Dictionary of Psychology*, Penguin Books.
- Eble, K. D. (1986): *Teaching Students to Think Critically*, San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Ennis, R. (1987): *Teaching Thinking Skills: Theory and Practice*, New York: Freeman.
- Fisher, R. (1995): *Teaching Children to Think*, Cheltenham, UK: Stanley Thornes (Publishers) Ltd.
- Hamers, J. H. M. & Overtoom, M.Th, Eds. (1997): *Teaching Thinking in Europe*, Utrecht: SARDES.
- Huffman, K., M. Vernoy & J. Vernoy (1994): *Psychology in Action*, New York: John Wiley & Sons.
- Kovač-Cerović, T (1998): *Kako znati bolje – Razvoj metakognicije u svakodnevnom odnosu majke i deteta*, Beograd: Institut za psihologiju.
- Lipman, M. (1991): *Thinking in Education*, Cambridge University
- Rot, N. (1989): *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sternberg, R. (1985): *Essays on the Intellect*, Alexandria, Va.: ASCD.
- Sternberg, R. (1996): *Cognitive Psychology*, Holt, Reinhart & Winston, USA.
- Šapiro, L. (1998): *Emocionalna inteligencija*, Beograd: Narodna knjiga, Alfa.
- Šušnjić, Đ. (1989): *Otpori kritičkom mišljenju*, Zagreb: RZRK SSOH.
- Woolfolk, A. (1998). *Educational Psychology*, Allyn & Bacon.

Critical thinking – What is it? Conceptualization and relevant concepts

DRAGICA PAVLOVIĆ-BABIĆ
ZORA KRNJAIĆ
RADMILO GOŠOVIĆ

Within the term conceptualization a definition was adopted saying that critical thinking as a context-sensitive critical evaluative thought. Critical thinking implies evaluation of a cognitive process or product based on criteria where the criteria are not only logically enrooted but context-sensitive, as well. Recognition of one's own cognitive functioning and the ability to recognize and understand one's own and other people's emotion are the necessary prerequisites of effective critical evaluation.

Many authors identify informal logic with critical thinking since they deal with context-dependent reasoning. Critical thinking is one of the forms of reasoning of a higher order and as such is characterized with the following: it is abstract and complex, not necessarily algorithmic, it is intentional and disciplined.

Key words: critical thinking, evaluation, context, metacognition, informal logic, thinking of higher order.

Критическое мышление – что это такое? Концептуализация и релевантные понятия

ДРАГИЦА ПАВЛОВИЧ-БАБИЧ
ЗОРА КРНЯИЧ
РАДМИЛА ГОШОВИЧ

В рамках понятийной концептуализации было принято определение критического мышления как сознательного эвалуационного мышления, чувствительного на контекст. Под критическим мышлением подразумевается обоснованная оценка какого-либо мыслительного процесса или продукта, причем эта обоснованность должна быть не только логической, но и контекстуально чувствительной. Сознание о собственном когнитивном функционировании, а также и способность узнавания и понимания собственных и чужих эмоций считаются важными предпосылками эффективности критической эвалуации. Многие авторы отождествляют неформальную логику с критическим мышлением, потому что она исследует значение, обусловленное контекстом. Критическое мышление принадлежит формам мышления высшего порядка и поэтому его характеризует абстрактность и комплексность; оно является волевым и дисциплинированным, но не обязательно алгоритмичным.

Ключевые слова: критическое мышление, эвалуация, контекст, метакогниция, неформальная логика, мышление высшего порядка.